

Bronisława KULKA

*Edukacja polonistyczna w szkole średniej
w latach 1870—1918. Wybrane uwarunkowania. Część 1*

Częstochowa 2005

Bronisława Kulka przygotowała nową, bardzo wartościową publikację z zakresu historii dydaktyki języka polskiego. Wzbogaca w ten sposób swój dorobek naukowy, na który składały się wcześniej dwie pozycje. W 1987 roku wydała monografię *Programy nauczania języka polskiego w szkole średniej w latach 1815—1872*, a w 1994 — część drugą pracy *Nauczanie języka polskiego w szkole średniej w latach 1870—1918. Konteksty. Dokumentarium*, gdzie zamieściła wiele trudno dostępnych dokumentów, które wykorzystała w części pierwszej, właśnie opublikowanej.

W nowej książce B. Kulka przedstawia wieloaspektowo kolejny okres w dziejach polskiej oświaty, a mianowicie lata między 1870 rokiem, który po upadku powstania styczniowego poprzedziły ważne wydarzenia polityczne i oświatowe, a rokiem odzyskania niepodległości po I wojnie światowej. Rozprawa oparta jest na wnikliwej, rzetelnej analizie wielu źródeł i studiów; o erudycji i własnych poszukiwaniach autorki świadczy m.in. wykaz archiwów, bibliotek i innych instytucji, gdzie znalazła materiały, ponad dziewięćset przypisów i ponad tysiąc czterysta tytułów w zestawieniach bibliograficznych (zamieszczonych po każdym rozdziale) oraz bogate aneksy. W rozprawie przywołano zarówno pozycje książkowe, jak i artykuły z analizowanego okresu, dotyczące problemów literaturoznawczych i językoznawczych, dziejów oświaty, pedagogiki i dydaktyki, a także podręczniki i materiały pomocnicze dla uczniów. Z dokumentów archiwalnych wykorzystano m.in.: protokoły zebrań samokształceniowych, sprawozdania dyrekcji, protokoły konferencyjne, katalogi bibliograficzne, zapisy rękopiśmienne, wspomnienia byłych uczestników tajnego nurtu edukacyjnego, konspekty lekcji, notatki z wykładów i lektur, wypracowania domowe, dyktanda, prace kontrolne. Wszystko to pozwoliło

ustalić autorce konteksty edukacji literackiej i językowej oraz poznać praktykę szkolną. Fragmenty tekstów cytowane są obficie, a ponadto na ich podstawie autorka sporządziła liczne zestawienia tabelaryczne, mapy, wykazy itp.

W przemyślanej kompozycyjnie rozprawie dwa pierwsze rozdziały traktują o historycznych, naukowych i kulturowych uwarunkowaniach nauczania języka polskiego w szkolnictwie pod trzema zaborami, a następne — poświęcone są trzem głównym tematom: nauczaniu tajnemu, bibliotekom szkolnym i nauczycielom polonistom. Każdy rozdział zawiera krótkie wprowadzenie oraz końcowe podsumowanie. Podział wewnątrz rozdziałów uwzględnia, w zależności od tematyki, typy kontekstów, specyfikę nauczania w zaborach oraz postawy i osiągnięcia polonistów. Rozprawa nie objęła programów i podręczników omawianego okresu, ponieważ autorka słusznie uznała, że tymi kwestiami należałoby zająć się w oddzielnym tomie. Trzeba podkreślić, że rozprawę zamyka indeks nazwisk, pseudonimów i tytułów dzieł literackich oraz indeks miejscowości i nazw geograficznych, a streszczenie przetłumaczono na trzy języki.

Pierwszy rozdział rozprawy *Konteksty historyczne edukacji polonistycznej* zawiera omówienie polityki oświatowej zaborców oraz powiązań między dziejami ojczystymi a czytaniem dzieł z literatury pięknej. Pojawiają się także rozważania o języku, jakim posługiwali się uczniowie i nauczyciele, czyli o kontekście socjolingwistycznym, oraz o osobistych doświadczeniach uczestników procesu edukacji (kontekst osobisty).

W rozdziale *Uwarunkowania naukowe i kulturowe edukacji polonistycznej* B. Kulka zwięźle przedstawiła rozwój w omawianym okresie takich dyscyplin humanistycznych, jak: filozofia, literaturoznawstwo, językoznawstwo, estetyka, psychologia i logika. Wymieniła proponowane przez dydaktykę ogólną zasady nauczania, a następnie zreferowała poglądy ówczesnych metodyków na nauczanie gramatyki, ćwiczenia ustne i pisemne, zapoznanie z dziejami literatury polskiej i powszechnej oraz na lekcyjne czytanie i omawianie dzieł literackich. Wskazała m.in. na początki lansowania metody przekładu interesiotycznego (s. 69), a jednocześnie ujawniła wyraźną niechęć polonistów do nowej sztuki, jaką był wtedy film („Mimo że dostrzegano możliwość wykorzystania go jako środka dydaktycznego [...], uważano go za wroga szkoły. Oskarżano o szerzenie kultury kosmopolitycznej, znieprawianie młodego pokolenia, zabijanie zmysłu obserwacji, epatowanie zbrodnią i wyzwalanie u odbiorców chęci naśladowania lub nieświadomionej identyfikacji” — s. 70; za artykułami Sierakowskiego i Skoczylasa).

W trzecim rozdziale — *Tajny nurt edukacji polonistycznej* — autorka, uwzględniając specyfikę każdego zaboru (trzy podrozdziały), omówiła takie kwestie, jak: organizacja kół samokształceniowych (mapy i schematy na s. 121, 123, 141), biblioteki (zasoby, fundusze na zakup książek), programy, według których pracowano (np. listy lektur), formy pracy (np. prace pisemne uczniów,

referaty, deklamacje, nauka pamięciowa, śpiew), elementy kształcenia literackiego (spisy lektur) i językowego (np. formy i tematy prac pisemnych). Za jedną z form pracy samokształceniowej w zaborze pruskim uznała wycieczki polonistyczne, które spełniały funkcję krajoznawczą, estetyczną, poznawczą, badawczą i wychowawczą (mapa mentalna na s. 154/155). W podsumowaniu oceniła: „[...] podziemny nurt edukacji polonistycznej odegrał ogromną rolę w kształtowaniu osobowości młodzieży polskiej. W Galicji uzupełniał kurs nauk wykładanych w szkole rządowej [...]. W dwu pozostałych zaborach i na Śląsku Cieszyńskim koła samokształceniowe, komplety i tajne szkoły całkowicie przejęły inicjatywę w zakresie przybliżania uczniom rzeczy ojczystych i wywiązały się bardzo dobrze ze swego zadania” — s. 172.

Rozdział czwarty — *Biblioteki szkolne* — rozpoczynają ustalenia dotyczące funkcji bibliotek oraz ich historii w drugiej połowie XVIII wieku. Charakteryzując biblioteki szkolne, które działały w trzech zaborach, a także czytelnie w zaborze austriackim, autorka zwróciła uwagę na związek między pracą bibliotek a wynaradawiającą polityką władz zaborczych, na ilościowe i jakościowe aspekty kompletowania i porządkowania księgozbioru, na organizację pracy bibliotek i ich typy, kształcenie ówczesnych bibliotekarzy oraz na dyskusje o czytelnictwie (książki polecane uczniom, dobór lektury w zależności od wieku i dojrzałości, książki nieodpowiednie dla młodzieży, obecność w bibliotekach tzw. literatury czwartej, „osobnej”). Wykazała, że biblioteki realizowały takie funkcje, jak poznawcza, wychowawcza, kształcąca oraz kulturalno-rekreacyjna i ludyczna.

We wstępie do piątego rozdziału — *Nauczyciele języka polskiego* — autorka scharakteryzowała, na podstawie ówczesnej literatury pedeutologicznej, sylwetkę nauczyciela: stawiane mu wymagania, cele, jakie powinien był realizować, jego umiejętności oraz inne aspekty przygotowania do zawodu. Każdy podrozdział kończy zwięzłe podsumowanie — zbiorowy portret nauczycieli uczących języka polskiego w szkołach pod zaborami.

Pisząc o zaborze rosyjskim, autorka przedstawiła ogólne zasady zatrudnienia nauczycieli języka polskiego, a także zaprezentowała sylwetki kilkudziesięciu polonistów. Podała informacje biograficzne oraz przybliżyła metody pracy (np. wykład historycznoliteracki, nauka stylistyki, ortografii oraz poprawa prac uczniowskich) i autorskie programy nauczania. Nawiązując do materiałów wspomnieniowych, spróbowała ustalić wpływ nauczycieli na uczniów. Ponieważ nauczyciele stanowili bardzo zróżnicowaną grupę, B. Kulka uwzględniła dwa kryteria podziału, a mianowicie stosunek do zaborcy oraz pozaszkolną i pozaszkolną działalność nauczycieli szkół prywatnych. Scharakteryzowała nauczycieli szkół rządowych, którzy przyjęli postawę służalczą lub lojalną, oraz tych, którzy zasłużyli na miano patriotów (w tym podrozdziale pojawiły się nazwy miejscowości, w których uczyli). Podkreślając wszechstronne, interdyscyplinarne wykształcenie wielu nauczycieli szkół prywatnych, na-

pisala kolejno o tych, którzy byli językoznawcami, badaczami literatury, publicystami i literatami, bibliotekarzami, bibliofilami i filozofami, pedagogami, dydaktykami i autorami podręczników szkolnych. Nie pominęła jednak i tych zwykłych szkolnych polonistów.

W odniesieniu do szkolnictwa zaboru pruskiego B. Kulka omówiła wykształcenie nauczycieli oraz etapy awansu zawodowego, a następnie zapoznała z sylwetkami kilkunastu pedagogów, uwzględniając zróżnicowane postawy wobec zaborcy (patrioci, pozornie lojalni oraz gorliwi, lojalni urzędnicy), zainteresowania naukowe i badawcze (m.in. badacze zagadnień regionalnych i literatury powszechnej) oraz przygotowanie do nauczania języka polskiego (wybitni poloniści, nauczyciele z innym wykształceniem — historycznym, biologicznym, matematycznym, fizycznym, muzycznym).

Z dokumentów dotyczących szkolnictwa galicyjskiego wynika, że ogromne znaczenie przypisywano edukacji polonistycznej, a w związku z tym dążono do bardzo dobrego przygotowania nauczycieli w zakresie teoretycznym i praktycznym. B. Kulka skonfrontowała oczekiwania władz i programy z rzeczywistością szkolną, przedstawiając kwalifikacje nauczycieli polonistów i ustalając miejsca ich kształcenia w Polsce i Europie (np. wykres 8., s. 412), przytaczając opinie władz oświatowych i wspomnienia uczniów (bardzo interesujące podrozdziały 5.4.4.2 i 5.4.4.3, odsyłające do najrozmaitszych opinii, z których wyłaniał się zróżnicowany obraz środowiska nauczycielskiego, z doskonałymi, ale i przeciętnymi polonistami). Autorka rozprawy omówiła również szeroko inne rodzaje działalności nauczycieli języka polskiego w Galicji, zajmując się m.in. ich pracą pozalekcyjną i udziałem we władzach oświatowych, autorstwem programów, podręczników, instrukcji i recenzji, wydawaniem lektur szkolnych i tzw. bryków (szczegółowa klasyfikacja tego typu publikacji — s. 456), autorstwem rozpraw naukowych, twórczością literacką, translatorstwem i publicystyką, a także wychowawczym oddziaływaniem na młodzież w duchu polskiego patriotyzmu.

Trudno przecenić wartość informacyjną *Edukacji polonistycznej w szkole średniej w latach 1870—1918...* i wagę uogólniających refleksji. Lektura rozprawy skłania także do szukania analogii między ówczesnymi a dzisiejszymi sposobami nauczania w szkole, przy oczywistym odwołaniu do całej wiedzy o kontekście historyczno-politycznym. We *Wstępie* do rozprawy B. Kulka napisała: „[...] całość zamykać będzie rozdział piąty, poświęcony nauczycielom języka polskiego i mający dla rozprawy znaczenie kluczowe, ponieważ właśnie w nim zbiegną się wątki podjęte w rozdziałach wcześniejszych. Szkolni poloniści mieli bowiem wkład w rozwój nauki polskiej i twórczość literacką swoich czasów, wyraźne były ich związki z drugim, konspiracyjnym nurtem edukacji i pracą bibliotek szkolnych. Spośród nich rekrutowali się autorzy programów nauczania i podręczników, krytycy i reformatorzy nauczania języka polskiego, współtwórcy dynamicznie rozwijającej się metodyki przedmiotowej”

(s. 19—20). Sytuacja ówczesna pod pewnymi względami przypomina obserwowaną teraz aktywność nauczycieli polonistów; wielu z nich z doktoratami, podobnie jak wtedy, pracuje w szkolnictwie średnim, przygotowuje podręczniki do powszechnego użytku, publikuje książki i artykuły, upowszechnia wzory znakomitych lekcji. Zacieśniają się związki między szkolnictwem wszystkich poziomów i szkołami wyższymi. W *Zakończeniu* autorka rozprawy formułuje i takie wnioski, że „właśnie w tych latach [...] należy szukać początków niektórych koncepcji ogólnodydaktycznych, np. kształcenia wielostronnego i nauczania problemowego czy indukcyjnego toku lekcji, oraz nowych rozwiązań w nauczaniu języka i literatury” — integracji w nauczaniu i tzw. kształcenia kontekstowego (s. 524).

Warto wyrazić nadzieję, że Bronisławie Kulce uda się przygotować kolejne rozprawy, w których, jak zapowiada, „punktem wyjścia będą programy nauczania i podręczniki, a punktem dojścia ich realizacja w praktyce szkolnej” (s. 17).

Ewa Ogłóza